

FRA VALENTIN ZOVKO

(1889.-1945.)¹

Fra Valentin Zovko ubijen je kao aktualni župnik u Kočerinu u svibnju 1945., nakon što je rat u Europi službeno već bio završio. S njim je istom prigodom smrtno stradao i njegov sestrić, boležljivi fra Andrija Topić, mladomisnik, koji se kod ujaka nalazio na oporavku. Sve je to morala gledati fra Andrijina majka, fra Valina sestra Šima, koja im je bila kuharica. Tako su komunistički vlastodršci još jedanput pokazali svoje zlikovačko lice, a da stvar po njih bude još gora, sačuvani su i izvorni spisi u kojima partizani priznaju da su oni ubili navedenu dvojicu, te da su nakon toga zločin bezuspješno među narodom htjeli pripisati “križarima”, ustašama koji se nisu željeli predati nego su se još uvijek borili protiv partizana po hercegovačkim brdima i vrljetima.

Djetinjstvo, školovanje, redovništvo i svećeništvo

Marijan Zovko rodio se 14. travnja 1889. u selu Oklaje, župa Široki Brijeg. Roditelji su mu bili Ivan i Luca rođ. Slišković. Krstio ga je fra Metod Miletić.² Osnovno i srednje školovanje završio je na Širokom Brijegu: pučku školu od 1897. do 1901. godine, a potom je stupio u Franjevačku gimnaziju. Sačuvani su podatci o njegovu 1. i 2. razredu gimnazije (danas bi to bili 5. i 6. razred osnovne škole), koje je pohađao kod franjevaca. U prvi razred gimnazije upisao se školske 1901./02. godine. U

-
- 1 Tekst je izvorno objavljen u *Stopama pobijenih*, br. 7 (2011.), str. 48-56. Ovdje dopunjen i prerađen.
 - 2 Arhiv Provincije: Osobni list za opći Imenik i Šematizam Provincije (ispunio sâm fra Vale u Blagaju 8. lipnja 1931.), f. 167; Robert JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2009., str. 141. U *Novicijatu* se kao datum rođenja navodi 14. lipnja 1889. U Osobnom listu (koji je ispunio sâm fra Vale) kao mjesto rođenja navode se Lise, a ne Oklaje. Oklaje se, međutim, u to vrijeme računalo kao dio Lisa, pa je danas ispravno navoditi Oklaje kao mjesto rođenja.

razredu ih je bilo sedam, među njima i Andrija Mandić (kasnije fra Dominik), Jozo Dodig (kasnije fra Serafin) i Stanko Jurković (kasnije fra Ignacije).³ Drugi razred pohađao je školske 1902./03. godine. Te je godine u franjevačku gimnaziju uveden i 5. razred. Profesori su mu bili fra Mirko Matijević, fra Didak Buntić, fra Filip Bebek, fra Šimo Ančić, fra Anđeo Glavaš i fra Blaž Jerković. U razredu su bila samo šestorica, među njima i gore navedena trojica.⁴ Peti razred završio je Marijan školske 1905./06., nakon čega je stupio u novicijat, kako je bilo uobičajeno u to vrijeme.⁵

Franjevački habit obukao je Marijan Zovko na Humcu 19. kolovoza 1906. s trojicom kolega s kojima je završio i 5-godišnju gimnaziju: fra Dominikom Mandićem, fra Serafinom Dodigom i fra Ignacijem Jurkovićem. Marijan je dobio redovničko ime fra Valentin. Obukao ih je provincijal fra Anđeo Nuić. Meštar im je bio fra Luka Begić.⁶ Fra Dominik je kasnije bio ravnatelj Franjevačke klasične gimnazije na Širokom Brijegu, provincijal Hercegovačke franjevačke provincije, te generalni definator i ekonom Franjevačkog reda u Rimu. Posljednja desetljeća života proveo je u Chicagu u Americi baveći se skoro isključivo povijesnom znanostu. Napisao je neka monumentalna djela iz hrvatske povijesti, osobito iz srednjega vijeka i iz povijesti Bosne i Hercegovine. Fra Ignacije Jurković također je završio u Chicagu. Godine 1943. bio je izabran za vikara Provincije, ali je početkom 1945. godine pobjegao iz Hercegovine i završio u Americi. Fra Serafin Dodig ostao je u Hercegovini, štoviše bio ga je glas "crvenog bratra". Preminuo je u Mostaru krajem 1959. godine.⁷ Tako je od njih četvorice glavom platio jedino fra Valentin.

Fra Vale je jednostavne zavjete položio na Humcu 20. kolovoza 1907., svečane zavjete u Mostaru 26. kolovoza 1910. Za subđakona je zaređen u Rimu 15. travnja 1911., za đakona također u Rimu 6. travnja 1912., a za svećenika na istome mjestu 6. srpnja 1913. Prvu misu proslavio je u Rimu (Vatikan) 7. srpnja 1913.⁸

3 Franjevačka knjižnica Mostar: "Drugo semestralno izpitno izvješće od 1. veljače do 25. lipnja 1902. u franjevačkom Probandatu na Širokombriegu." Izvještaj je urađen na kvalitetnom papiru krasopisom, a na sebi nosi oštećenja od poplave iz 1940. godine.

4 Izvještaj "Probandat u Širokom briegu," u Arhivu Provincije: SP, sv. 24, f. 150.

5 Arhiv Provincije: Osobni list 1931., f. 167.

6 Robert JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2009., str. 141. Usp. Arhiv Provincije: SP, sv. 25, f. 121; sv. 26, ff. 42, 223, 231.

7 Usp. njihove životopise: Robert JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izd., Mostar, 2023., str. 127-128, 184, 254-256. O fra Serafinu je u novije vrijeme opširno pisao fra Vinko Dragičević, koji nastoji pokazati sve muke kroz koje je prolazio sami fra Serafin, te da je ta "bliskost" bila više posljedica slučajnosti negoli njegova podržavanja zločinačkog sustava. (V. DRAGIĆEVIĆ, Fra Serafin Dodig i njegov odnos prema partizansko-komunističkoj vlasti, *Stopama pobijenih*, br. 4/2010./, str. 11-27).

8 Arhiv Provincije: Osobni list 1931., f. 167; R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 141. U *Elenchusu* iz 1912. (čuva se u Arhivu Provincije) kao datum polaganja svećanih zavjeta navodi se 19. kolovoza (str. 36), a u *Kršćanskoj obitelji* kao datum đakonskog ređenja navodi se 7. travnja (br. 5/1912., str. 116). Čini se da su oba navedena datuma pogrešna.

Bogoslovni studij

Bogoslovni je studij fra Valentin završio u Mostaru i u Rimu. U sačuvanoj knjizi bogoslova mostarske Franjevačke bogoslovije nalaze se podatci o njegovu mostarskom studiju. Studij je upisao u tečaju 1907./08. godine, a u Mostaru je svršio ukupno tri godine. U prvoj godini imao je sljedeće predmete: filozofija, retorika, klasični jezici, povijest srednjeg vijeka. Student je bio osrednji, najčešća ocjena je *bene* (dobro), a prva je *sufficiens* (zadovoljava). Vladanje je izvanredno. Slično je i u ljetnom semestru iste godine. U akad. godini 1908./09. imao je predmete: filozofija, etika, povijest filozofije, hebrejski jezik i klasični jezici. Ocjene su: *laudabiliter* (pohvalno), *bene* i *sufficiens*. Predavali su mu profesori fra Ante Majić, fra Nikola Šimović i fra Leo Petrović. U sljedećoj akad. godini 1909./10. slušao je i polagao teološke predmete: apologetika, dogmatika, moralna teologija, kanonsko pravo, i u zimskom i u ljetnom semestru. Sve su mu ocjene *bene*. Profesori su mu bili fra Leo Petrović, fra Lujo Bubalo i fra Jerko Boras. Tako, sve u svemu, moglo bi se reći da je fra Valentin bio osrednji učenik, te da je u Mostaru završio dvije godine filozofije i jednu teologije.⁹

Bogoslovni je studij fra Vale nastavio u Rimu. Za njega i fra Urbana Barišića obedienciju je od generala Reda tražio provincijal fra Luka Begić 26. kolovoza 1910.¹⁰ U Rim su njih dvojica otputovala u ljeto 1910.¹¹ Studirali su na franjevačkom učilištu Antonianumu u Rimu. Za njih trojicu poslali su odgojitelji na Antonianumu pozitivno izvješće 14. srpnja 1911.¹² Iz 1911. i 1912. godine ima još nekoliko dopisa na relaciji Rim - Mostar, na temelju kojih je jasno da je fra Vale još uvijek na studiju u Rimu.¹³ Bio je pomalo zabrinut što još uvijek nije bio regulirao svoje stanje glede regrutacije, a s vojskom se nije šaliti, pa je o tome pisao provincijalu i molio za upute i posredovanje.¹⁴ U listopadu 1912. fra Vale piše provincijalu o svome studiju. Preko praznika se spremao za ispit iz moralke, ali nije bio baš najboljega zdravlja, pa mu je general Reda dopustio da može taj ispit odgoditi do Uskrsa, a da u međuvremenu ipak može upisati i dogmatiku. Sada je zdravo i sprema navedeni ispit.¹⁵ Navedena trojka: fra Vale, fra Ante Jelavić i fra Urban Barišić 8. svibnja 1913. javljaju se iz Rima i čestitaju fra Duju Ostojiću izbor za provincijala.¹⁶ Uskoro je fra Vale u Hercegovini, što znači da je studij završio do ljeta 1913. O

9 Arhiv Provincije: Liber classificationum, sv. I (od 1895.-), br. 53, str. 17-22.

10 Arhiv Provincije: SP, sv. 31 (dopisi nedostaju; za njih znamo iz Urudžbenog zapisnika).

11 Fra Vale i fra Urban otišli su na studij u Rim 27. kolovoza 1910., a iz Fulde pridružio im se fra Ante Jelavić (*Kršćanska obitelj*, br. 9/1910., str. 179).

12 Arhiv Provincije: SP, sv. 33, ff. 414-419.

13 Arhiv Provincije: SP, sv. 34, ff. 251, 297; sv. 37, ff. 408-411, 485, 486, 729-732.

14 Dopis provincijalu od 21. prosinca 1912. (Arhiv Provincije: SP, sv. 34, f. 297).

15 Dopis provincijalu od 17. listopada 1912. (Arhiv Provincije: SP, sv. 38, f. 177).

16 Arhiv Provincije: SP, sv. 39, f. 467.

tome je provincijal 11. kolovoza 1913. obavijestio Seoski kotarski ured u Mostaru: fra Vale je završio studij i nalazi se kao župni pomoćnik na Širokom Brijegu.¹⁷ Tako je dakle fra Valentin tri godine studirao na Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru (1907.-1910.), a potom tri na Antonianumu u Rimu (1910.-1913.). Od 1913. do smrti je u Hercegovini, s kratkom iznimkom kada se 1918. godine brinuo o hercegovačkoj djeci koja su bila smještena kod bogatijih obitelji u Slavoniji i Srijemu.

Redovničke, odgojne i pastoralne službe

Najveći dio svoga svećeničkog života fra Valentin je proveo u pastoralu, kao kapelan i župnik u više hercegovačkih župa. Ipak je u nekoliko navrata obnašao i druge službe: bio je profesor i gvardijan. Kako je on sam u svome Osobniku uredno naveo pregled tih službi, to ih ovdje donosim prema tome pregledu:

- duhovni pomoćnik na Širokom Brijegu i kateheta pučke škole u mjestu (14. VIII. 1913.-1915.)
- profesor (učitelj) u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji na Š. Brijegu (1915.-1918.)
- nadzornik iseljene hercegovačke djece u Slavoniji (od lipnja 1918.)
- duhovni pomoćnik u Mostaru, zamjenik župnika u Blagaju; tajnik vizitatora (23. XII. 1918. - 24. IV. 1919.)
- župnik i kateheta u Klobuku (24. IV. 1919. - 30. IV. 1923.)
- župnik u Gorancima (1. V. 1923. - 25. IV. 1929.)
- vikar i zamjenik župnika na Širokom Brijegu (25. IV. 1929. - 28. IV. 1931.)
- župnik u Blagaju, kateheta u mjestima Gnojnice i Buna (28. IV. 1931. - 1. V. 1932.)
- župnik i kateheta u Drinovicima (1. V. 1932. - 8. V. 1934.)
- gvardijan i župnik na Humcu (8. V. 1934. - 26. IV. 1937.)
- župnik i kateheta u Posuškom Gracu (26. IV. 1937. - 18. VI. 1941.)
- vikar, zamjenik župnika i kateheta u Tomislavgradu (18. VI. 1941. - 23. V. 1942.)
- župnik u Kočerinu (23. V. 1942. - 21. V. 1945.).¹⁸

Djelovanje u tijeku Prvoga svjetskog rata

Iz prvih godina fra Valina djelovanja imamo malo podataka. Tako iz jednoga njegova izvještaja iz 1915. godine znamo da je četiri razreda pučke škole na Širokom Brijegu pohađao 251 đak. Od toga u prvom razredu 69 djece, od čega 60 muške i 9 ženske; 2. razred 58 (41+17); 3. razred 73 (62+11) i 4. razred 51 (45+6). Samo je jedno dijete bilo pravoslavno, sva ostala katolička. Fra Vale im je predavao vje-

17 Arhiv Provincije: SP, sv. 39, f. 343.

18 Arhiv Provincije: Osobnik C. II., f. 162.

ronauk.¹⁹ Imao je tjedno 6 sati vjeronauka. Sljedeće godine (1915./16.) i dalje je imao isti broj sati u pučkoj školi, ali uz to sada još 10 sati tjedno kao profesor na franjevačkoj gimnaziji. Dakako, to sve uz uobičajene svećeničke dužnosti koje je imao na župi Široki Brijeg. K tome je u te dvije godine bio i blagajnik podružnice “Napretka” u tome mjestu. Zanimljivo je napomenuti kako je ljetne praznike u te dvije godine proveo s nekim drugim fratrима na Planini, dakle u blizini Bli-dinjanskog jezera, gdje su fratri na Barzonji imali ljetnu kuću i ujedno opsluživali sezonske stočare iz Hercegovine. “Tuten smo uz ostalu dužnost našu, potpomagali siromašnijim u radi, kao u kositbi i u kupljenju [sijena] itd.” Osim toga je fra Vale u tim prvim godinama rata pisao pisma vojnicima koji su bili na dalekim bojišnicama, te sudjelovao u prikupljanju novca i potrebnih sredstava za njih.²⁰

Zanimljiv je njegov raspored u posljednjoj ratnoj godini. Bio je “nadzornik iseljene hercegovačke djece u Slavoniji”. Poznato je kako su franjevci, na čelu s fra Didakom Buntićem, poduzeli sve kako bi se nekako spasio osiromašeni hercegovački puk, koji je zbog nerodne 1917. godine dospio na rub gladi. I ne samo na rub: u najsiromašnijim župama nemali broj ih je počeo umirati od gladi. Zbog toga se pokušalo nabavljati hranu i vagonima prevoziti u Hercegovinu, a najugroženija djeca smještana su kod bogatijih seljaka u Slavoniju i Srijem na prehranu. O tome je već dosta napisano, a *Kršćanska je obitelj* izvještavala o pojedinim velikim skupinama djece koja su iz Hercegovine putovala na prehranu na sjever.²¹ Provincijal fra David Nevistić obavijestio je 13. ožujka 1918. dr. Josipa Šilovića, organizatora prihvata hercegovačke djece, da će uskoro poslati fra Valu Zovku u Slavoniju “da nadgleda i vodi duhovnu pastvu tamo namještene djece iz Hercegovine”. Namjeravali su to učiniti već ranije, ali nije bilo moguće zbog nedostatka svećenika, budući da su brojni bili angažirani kao vojni svećenici, drugi ostarjeli, neki pomrli, a posao se u ratnim godinama utrostručio. Na kraju provincijal lijepo piše:

Podjedno osjećamo veliku potrebu srca, da ovom prigodom izrazimo naše osobito udivljenje i najdublju zahvalnost Vašoj Presvijetlosti i svemu narodu u Hrvatskoj i Slavoniji na djelotvornoj bratskoj ljubavi i izvanrednoj zauzetosti za našu sirotnu djecu. Hercegovina ne će moći nigda zaboraviti djela Vaše Presvijetlosti i rodoljublje bratskoga naroda preko Save, koji je u najtežim časovima spasao život tisućama naše slabe i nejake dječice.²²

19 Arhiv Provincije: SP, 44, f. 294.

20 Izvještaj provincijalu od 16. listopada 1916. (Arhiv Provincije: SP, sv. 46, f. 161).

21 Oton KNEZović, *Život i rad o. fra Didaka Buntića*, Zagreb, 1939.; Andrija NIKIĆ, *Godine gladi. Povijesni prikaz spasavanja hercegovačke sirotinje (1916.-1919.)*, Duvno, 1974.; Didak ČORIĆ (ur.), *Spomenica o 60. obljetnici spasavanja gladne djece iz Hercegovine*, Zagreb - Mostar, 1978.; Marinko ŠAKOTA, “90. obljetnica spašavanja od gladi naroda u Hercegovini,” *Didak (glasilo “Dana fra Didaka Buntića”)*, god. II, br. 2, Gradnčići, 2007.; Marinko ŠAKOTA, *Uzor-čovjek fra Didak Buntić*, Mostar, 2009.; Stipe TADIĆ - Marinko ŠAKOTA (ur.), *Fra Didak Buntić - čovjek i djelo*, Zagreb, 2009.

22 Arhiv Provincije: SP, sv. 49, f. 153.

Nije posvema jasno koliko je fra Vale ostao u Slavoniji, jer on sam u Osobniku piše da je među odseljenom djecom proveo oko pola godine (od lipnja do prosinca 1918.),²³ dok u Osobnom listu iz 1931. godine piše da je s djecom proveo godinu dana.²⁴ Čini se da je točniji prvi podatak, da je u Slavoniji proveo približno pola godine, možda i koji mjesec dulje, jer je fra Vale u Slavoniju mogao doći već u travnju 1918., a ne u lipnju, kako se kasnije, vjerojatno pogrešno, sjećao. Svakako, već u siječnju 1919. fra Vale je bio u Hercegovini, jer ga provincijal 24. siječnja predlaže biskupu za župnika.²⁵ Ni kasnije, nakon povratka, nisu prestale sve njegove veze s odseljenom djecom. Tako je kao župnik u Klobuku tražio preko Provincijalata povrat najprije devetero, a potom još dvoje djece koja su bila na prehrani u Slavoniji, a njihovi su roditelji sada željeli da se djeca vrate, jer su se i oni sami toliko oporavili da su mogli prehraniti vlastitu djecu.²⁶

Župnik u više hercegovačkih župa

Iz fra Valinih pastoralnih godina koje su uslijedile: župnik u Klobuku četiri godine (1919.-1923.) i Gorancima šest godina (1923.-1929.) nemamo previše podataka. On sam je zabilježio da je u Klobuku 1920. godine nabavio crkveni plašt (5000 din) s velumom (1250 din), a da su ga platili župljani svojim prilozima. U Gorancima je pak popravio crkvu i župski stan. Novčani trošak od 28.408 dinara skupio je od župljana, na način razreza po pojedinim kućnim starješinama. Ostalo je još malo duga. Biskup je darovao 500 din, a župljani su "udarili" 350 argetskih dnevnica i oko 150 konjskih nadnica, radeći na navedenim objektima.²⁷ Nije navedeno koji su točno radovi obavljani na crkvi i kući.

Po dolasku na Široki Brijeg fra Vale je 9. srpnja 1929. imenovan i upraviteljem Trećega reda u toj župi, namjesto fra Kreše Pandžića, koji ga je dotada vodio.²⁸ Međutim, uskoro potom fra Vale je opet župnik: najprije kratko u Blagaju (1931./32.), pa malo dulje u Drinovcima (1932.-1934.). Iz Drinovaca je zabilježeno najprije nekoliko dopisa vezanih za primopredaju inventara između župnika fra Serafina Dodiga i njegova nasljednika fra Vale Zovke,²⁹ a potom više dopisa Provincijalatu vezanih za preporuke za sjemenište, internat ili primanje u braću

23 Gl. bilj. 18.

24 Arhiv Provincije: Osobni list za opći Imenik i Šematizam Provincije (ispunio sâm fra Vale u Blagaju 8. lipnja 1931.).

25 Arhiv Provincije: SP, sv. 52 (dopis nedostaje, ali za nj znamo iz Urudžbenog zapisnika).

26 Dopisi od 29. lipnja i 3. srpnja 1919. (Arhiv Provincije: SP, sv. 52, ff. 321-323, 335).

27 Dopis provincijalu od 3. veljače 1929. (Arhiv Provincije: SP, sv. 78, f. 206).

28 Arhiv Provincije: SP, sv. 79, f. 295.

29 Arhiv Provincije: SP, sv. 96, ff. 65, 71-72, 74-75.

laike.³⁰ Drinovci su već tada pokazivali da će brojni mladići iz te župe prihvatiti svećenički ili redovnički poziv. Krajem 1933. godine župnici donjobekijskih župa na sastanku u Grudama odlučili su u svojim župama osnovati Vojsku sv. Ante, pa su zadužili fra Valu da se pobrine oko pravila za tu nabožnu udrugu. Fra Vale je uistinu uskoro pisao provincijalu i tražio upute i pravila. U istom dopisu navodi da mora isplatiti dug za kapelicu koju je gradio vjerojatno njegov predšasnik. Svijet je osiromašio pa sam nije u stanju ništa doprinijeti.³¹ Provincijal odgovara da mu je drago što župnici žele osnovati Vojsku sv. Ante (to je zapravo Omladinsko društvo sv. Ante), te šalje potrebne upute i pravila, ali savjetuje da se s tim još malo pričekaja jer su upravo u izradi zajednička pravila za sve hrvatske provincije. Vezano za dug za kapelicu savjetuje fra Vali da od svijeta skuplja u naturi (žito, duhan), a da od zajmodavca (Savez hrvatskih seljačkih zadruga u Sarajevu) moli da mu oprostite kamate.³²

Gvardijan i župnik na Humcu

U svibnju 1934. fra Vale je imenovan gvardijanom na Humcu. Tu ostaje tri godine. U posljednjoj godini (1936./37.) bio je ujedno i župnik na Humcu (dotada je to bio fra Mladen Barbarić). I prije je u nekoliko navrata fra Vale mijenjao fra Mladena u župničkoj službi, za što je dobio i dopuštenje od biskupa Mišića. Najprije početkom svibnja 1934., kada je fra Mladen deset dana bio odsutan jer je držao duhovne vježbe časnim sestrama sv. Vinka u Mostaru,³³ a potom i krajem srpnja 1934., kada je fra Mladena državna vlast zatvorila.³⁴ Inače je bio nepopravljivi hrvatski nacionalist. Tada je bio uhićen zbog propovijedi na Ilindan kada je govorio protiv osnivanja Sokolskog saveza na Humcu.³⁵ Fra Vale je skupa s upravom samo-

30 Arhiv Provincije: SP, sv. 96, ff. 244, 263; sv. 97, f. 75; sv. 99, ff. 88, 92; sv. 100, ff. 188, 217-218, 256; sv. 101, f. 105, 198, 233; sv. 103, ff. 7, 30.

31 Dopis od 3. studenog 1933. (Arhiv Provincije: SP, sv. 101, f. 198).

32 Dopis od 14. studenog 1933. (Arhiv Provincije: SP, sv. 101, f. 233).

33 Dopis Provincijalata od 1. svibnja 1934. (Arhiv Provincije: SP, sv. 104, f. 88).

34 Dopis Provincijalata od 26. srpnja 1934. (Arhiv Provincije: SP, sv. 105, f. 107).

35 Dopis gvardijana fra Vale provincijalu od 26. srpnja 1934. (Arhiv Provincije: SP, sv. 105, f. 116). Moguće je da je to ista ona Sokolska četa na Humcu o kojoj je pola godine kasnije (20. veljače 1935.) pisao provincijalu gvardijan fra Vale Zovko. Naime, fratri na Humcu izdvojili su jednog sposobnog franjevca, fra Rudu Mikulića, koji je nabavio puhačke instrumente, osnovao puhačku glazbu i vježbao mlade seljake sviranju. Istodobno je ogradio i komad erarnog zemljišta u blizini samostana s nakanom da bi se tu sagradio dom za glazbenike i ostala društva koja su vodili franjevci. Međutim, neki svirači, vjerojatno podgovoreni sa strane, tražili su da ta zemlja i budući dom pripadnu ne fratrima, nego njima samima, puhačkoj glazbi - makar sami u to nisu uložili ama baš ništa. Kako bi dobili državno odobrenje i kako ono ne bi bilo izdano franjevcima, njih su petorica osnovali Sokolsku četu, jer je državna (protuhrvatska) vlast privilegirala Sokolski savez (Arhiv Provincije: SP, sv. 107, f. 263).

stana odlučio reparirati humačku župnu crkvu sv. Ante iznutra. Nije baš jasno o kakvoj je reparaciji bila riječ, ali izgleda da je zahvat trebao biti izveden na glavnoj lađi, na deki s unutarnje strane. O tome je gvardijan fra Vale izvijestio provincijala 18. lipnja 1934.³⁶ Ti su radovi započeli ipak tek sljedeće godine. Tako je gvardijan fra Vale javio 19. srpnja 1935. da je za potrebe reparacije dotjerana skela iz Čapljinne.³⁷ Mjesec dana kasnije fra Vale javlja o problemima oko bojanja i postavljanja plafona u crkvi na Humcu. Valjalo bi nabaviti još dasaka za skelu.³⁸ O tome nema dodatnih podataka. Čini se da su iste godine mijenjani i prozori na humačkoj crkvi.³⁹

Ono što je svakako najznamenitije jest da je za vrijeme gvardijanstva fra Vale Zovke u humačkom samostanu sagrađeno još jedno krilo. Dakako, to je bio projekt Provincije, koja je izgradnju i plaćala. O namjeravanoj izgradnji fra Valu je izvijestio provincijal fra Mate Čuturić 21. travnja 1936. Piše mu da započne s pripremama za zidanje južnoga krila samostana. Valja odmah pripremiti što više kamena, pržine, klaka i crvenice. Pomoćnik će mu u vođenju gradnje biti fra Rudo Mikulić.⁴⁰ Fra Vale je uskoro odgovorio: već je pogođeno iskapanje zemlje u budućem podrumu, kao i prijevoz iskopane zemlje, prijevoz pržine iz Radišića i većina potrebnog kreča. Ipak, moli provincijala da njega oslobodi još toga dodatnog tereta jer je on već gvardijan i župnik i ima previše obveza pa bi gradnja bila ugrožena ako bi on morao preuzeti i taj dio posla.⁴¹ Provincijal je odgovorio da nipošto ne može prihvatiti fra Valinu ostavku na vođenje radova, jer je najlogičnije da on kao gvardijan stoji na čelu svih tih pothvata, ali da bi ga rasteretio, daje veće ovlasti fra Rudi Mikuliću - makar glavna odgovornost svejedno ostaje na fra Vali.⁴² To novo krilo dovršeno je prije samoga početka rata. Nije bilo duga vijeka: već 1944. godine u bombardiranju samostana potpuno je izgorjelo. Obnavljano je u poratnim desetljećima.⁴³

Ne bi valjalo nipošto preskočiti nastojanja gvardijana fra Valentina oko ekonomskoga napretka samostana, osobito vezano za prodaju, kupovinu i zamjenu pojedinih zemljišnih čestica. Tako je već 8. rujna 1934. fra Vale od provincijala dobio dopuštenje da proda neke nekretnine i zemljište koje se vodi na crkvi sv.

36 Arhiv Provincije: SP, sv. 104, f. 384.

37 Arhiv Provincije: SP, sv. 109, f. 113.

38 Dopis provincijalu od 15. kolovoza 1935. (Arhiv Provincije: SP, sv. 110, f. 5).

39 Dopis gvardijana fra Vale provincijalu od 17. listopada 1935. (Arhiv Provincije: SP, sv. 110, f. 407).

40 Arhiv Provincije: SP, sv. 114, f. 460.

41 Dopis provincijalu od 11. lipnja 1936. (Arhiv Provincije: SP, sv. 115, f. 229).

42 Provincijalov dopis od 23. lipnja 1936. (Arhiv Provincije: SP, sv. 115, f. 230).

43 (Ivo BAGARIĆ), *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije*, Mostar, 1977., str. 119.

Ante na Humcu.⁴⁴ Uskoro je tražio dopuštenje da može prodati zemljište zvano Luka Jozi Šarcu iz Radišića, na što je provincijal također odgovorio potvrdno.⁴⁵ Godine 1936. fra Vale je molio pismenu dozvolu da može zamijeniti nekretnine; naime, Blaž Tomić nudio je zemljište Potok koje se nalazi uz fratarsku Begovinu u zamjenu za fratarsku kuću u Radišićima i zemljište oko te kuće. Fra Vale je to smatrao odličnim poslom, jer je Tomićevo zemljište bilo bolje kvalitete. Provincijal se već usmeno složio s navedenom “trampom”, pa se moli i pismeno dopuštenje.⁴⁶ Kako nije bilo odgovora, to se uskoro gvardijan fra Vale opet javio provincijalu, a sada su supotpisali i fra Eugen Tomić i fra Jako Križić. Navodi se da Tomićeva zemlja ima 10.160 m,² a fratarska 8000 m² i tri trošne kuće, što je sve vidio provincijal kad je bio na viziti te godine. K tome se od provincijala moli dopuštenje i za kupnju livade Antuke Gavrana iz Ljubuškoga, koja se nalazi uza samo samostansko zemljište. Kupnja je važna jer samostan - nakon što je prošle godine prodana najbolja samostanska sjenokoša - oskudijeva sijenom. “Ako bi se cijene zemljištu podigle, samostan bi mogao prodati neke manje važne parcele i s tim se provinciji oduživati.”⁴⁷ Iako u arhivu nisam pronašao odgovor na navedena traženja, ne bi trebalo sumnjati da je provincijal sve odobrio, kako je bio i obećao usmeno. Još je jednu stvar fra Vale uskoro uredio. Naime, saznao je da je “nekom pometnjom” njegov predšasnik gvardijan fra Grgo Vasilj zamijenio fratarski vinograd u Radišićima s Alagom Sadikovićem iz Ljubuškoga. Fra Vale je poduzeo sve kako bi vinograd povratio u fratarski posjed. To mu je konačno i pošlo za rukom, ali na gruntovnici ne može stvar urediti bez pismene dozvole Provincijalata, pa moli provincijala da mu što prije pošalje traženu dozvolu jer je stvar hitna.⁴⁸ Ni ovdje ne bi valjalo sumnjati da je provincijal izišao ususret gvardijanovu traženju.

Na kraju napominjem da je fra Vale namjeravao urediti i samostansku knjižnicu na Humcu, te je tražio od provincijala upute kako to urediti, a prema načinu kojim se radilo u provincijalnoj i ujedno samostanskoj knjižnici u Mostaru. Istim dopisom traži da se vrate uzete i posuđene knjige iz humačkoga samostana, kao i da se zamoli fratre za donacije knjiga i da se uradi sve oko zamjene duplikata među samostanskim knjižnicama.⁴⁹ Ne znam dokle se stiglo s ovim hvalevrijednim projektom.

44 Arhiv Provincije: SP, sv. 105, f. 322.

45 Fra Valin dopis od 30. studenog i provincijalov odgovor od 4. prosinca 1934. (Arhiv Provincije: SP, sv. 106, ff. 259, 265).

46 Dopis od 16. ožujka 1936. (Arhiv Provincije: SP, sv. 114, f. 321).

47 Dopis od 13. travnja 1936. (Arhiv Provincije: SP, sv. 114, f. 377).

48 Dopis provincijalu od 16. studenog 1936. (Arhiv Provincije: SP, sv. 117, f. 227).

49 Fra Valin dopis od 23. listopada 1936. (Arhiv Provincije: SP, sv. 117, f. 128).

Nove pastoralne službe

Nakon trogodišnje gvardijanske službe, fra Vale je opet u "čistom" pastoralu: župnik u župi Posuški Gradac (1937.-1941.). Tu je dočekao i početak rata na našim prostorima, u travnju 1941. Već sredinom lipnja 1941. premješten je za kapelana u Tomislavgradu, gdje ostaje godinu dana. Od kraja svibnja 1942. je župnik u Kočerinu. To mu je bila i posljednja služba u životu. U tome razdoblju fra Vale je obnašao i službu defnitora Provincije (1940.-1943.). Već je prije rečeno kako se fra Vale brinuo o prikladnu crkvenom ruhu. Tako je i za crkvu u Kočerinu nabavio misnu robu jer je dotadašnja bila ili dotrajala ili je uopće nije bilo. Tako je 23. srpnja 1942. naručio pet paramenata (misnica) u svim bojama, a osobito je crvena trebala biti svečanija radi patrona župa (na blagdan sv. Petra i Pavla, zaštitnika župe, nosi se, naime, crvena boja), a uz to i tri albe, jedan dobar bijeli plašt s velumom i neke druge sitnije predmete.⁵⁰

Smrtna opasnost pred četničkim hordama

Zanimljivo je svakako navesti da je fra Vale imao velikih poteškoća s četnicima koji su kao talijanska "milicija" došli preko Mostara, nakon što su spalili Cim i Iliće, u zapadnu Hercegovinu. Bilo je to u početku 1943. godine, svakako najkasnije u travnju. Došli su u Kočerim, gdje je župnik bio fra Vale. Kako je jedva izvukao živu glavu, nakon što su četnici došli u župnu kuću oko 7 sati navečer, svjedoči fra Franjo Ivanković u jednome svome pismu:

Nije manjkalo ni psovke. Kravu i tele odmah zakolju. Žito dadu konjima koje su oteli našim ljudima. Valu su vodili na klozet, pa pištolj pod vrat da dade novac. Tako je bio Vale u tim paklenim mukama dokle sutra nisu banuli Talijani i tako mu uspjelo prebaciti se na Brijeg. Hiljade ih je [četnika] bilo na Lištici. U Gorici i Sovićim su ubili 7 ljudi. Povorka kljusina u velikom je broju prolazila kroz Mostar. (...). Ljude su (naši) vadili naše iz golubinki. Kud su prošli ni lug nije ostao. Mostar je vrvio od njih. Bradati, ušljivi, revu, smarlaču, izazivaju.

U istomu dopisu se navodi kako su i partizani bili na Kočerinu, ali nisu uspjeli napraviti previše, jer su ih Talijani zrakoplovima i topovima, uz četničku pomoć, protjerali sve do istočne Hercegovine.⁵¹ Prema jednom fra Valinu izvještaju vidljivo je pak da Talijani i četnici nisu zaklali samo kravu i tele nego su župnoj crkvi i župnoj kući u Kočerinu nanijeli i druge velike štete. Tako su iz crkve pokradeni:

50 Arhiv Provincije: SP, sv. 136, f. 337.

51 Arhiv Vicepostulature, Široki Brijeg: Dopis fra Franje Ivankovića fra Vjekoslavu Bambiru od 23. travnja 1943.

kalež, misna košulja, oltarnici, štrole, svijeće, zatim razbijene su crkvene kasice i odnesen novac iz njih, a u bombardiranju su stradale cigle i polupani svi prozori. Šteta: 57.400 kuna. Toliko o “katoličkim” Talijanima! Štete u župnoj kući i na crkvenom imanju bile su pak neusporedivo veće. Četnici i njihovi zaštitnici Talijani pljačkali su sve do čega su došli: žito, brašno, mast, suho meso, kavu, jaja, vino (340 l), rakiju, duhan (120 kg), sijeno, kravu s teletom, kokoši, bačve, stolove, ormare, uredski pribor, čak i jednu maticu krštenih, alat, navlake za krevete i jastuke, pribor za jelo i tanjure, satove, brijače pribore... U ogradi su posjekli 80 kvinatala stabala, a u vinogradu pobrali 7000 kg grožđa. Odveli su i kućnog psa pasmine vučjak. Ukupna šteta iznosila je 767.200 kuna. Svega ukupno, i kuća i crkva, 824.600 kuna.⁵²

Dolazak partizana i ubojstvo fratara

Ono što je fra Vale ipak uspio izbjeći početkom 1943. godine - sigurnu smrt - nije uspio izbjeći dvije godine kasnije, sredinom 1945. godine.

Ovdje napominjem da se od 1944. godine s fra Valom u Kočerinu nalazio i kapelan fra Vinko Dragičević, kao i fra Valin sestrić fra Andrija Topić, koji je obolio na plućima, te je kod ujaka bio na kućnoj njezi. Fra Andrija se najprije od veljače do travnja 1944. liječio u Državnoj bolnici u Mostaru, a onda je poslan na kućno liječenje u Kočerinu. O njemu ujak piše u jednom pismu provincijalu: “Fra Andrija je malo bolje, čini mi se da nikada neće biti zdrav. Bože daj drukčije!”⁵³ Fra Vinko je kasnije, vjerojatno krajem 1944. ili možda čak početkom 1945. godine, kad je saznao da mu partizani, koji su u međuvremenu, 19. studenog 1944., zauzeli Kočerinu, rade o glavi, pobjegao iz te župe i tako sačuvao glavu.⁵⁴ Fra Vale i fra Andrija su ostali čitavo vrijeme na svome mjestu. To su sredinom svibnja 1945. platili glavom - iako potpuno nevini, i dakako bez ikakva suđenja. Fra Valu su partizani brutalno ubili u noći s 20. na 21. svibnja 1945. Stradao je u 56. god. života, 39. god. redovništva i 32. god. svećeništva. Pokopan je na kočerinском groblju. Partizani su, neuspješno, željeli njihovu smrt pripisati ustaškim škriparima.⁵⁵

52 Fra Valin dopis Provincijalatu od 7. ožujka 1944. (Arhiv Provincije: SP, sv. 142, ff. 336-337).

53 Dopis od 22. lipnja 1944. (Arhiv Provincije: SP, sv. 143, ff. 211-212).

54 Krešimir ŠEGO, “Partizani su me proglasili ‘najcrnjim’ na Kočerinu” [razgovor s fra Vinkom Dragičevićem], *Stopama pobijenih*, br. 3 (2009.), str. 33-36.

55 Andrija NIKIĆ, *Hercegovački franjevački mučenici*, Mostar, 1992., str. 217-218; Andrija NIKIĆ, *Događajnica Bosne i Hercegovine 614.-1918.*, Mostar, 2003., str. 555; Ivo LUČIĆ, “Komunistički progoni Katoličke crkve u BiH (1945.-1990.),” u: *Fra Ferdo Vlašić - vizionar i patnik (zbornik)*, Tomislavgrad, 2005., str. 55-56; Anto BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Zagreb, 2007., str. 735; Častimir MAJIĆ, *U nebo zagledani*, Široki Brijeg - Zagreb, 2011., str. 257-259.

O njihovoj smrti ima dovoljno svjedočanstava, i to iz prve ruke, pa čak i iz sačuvanih partizanskih izvještaja - što je jedinstven i jedincat slučaj vezan za ubijene hercegovačke franjevce. O stanju 1944. godine na Kočerinu i o fra Andriji pisao je kasnije fra Vinko Dragičević, od proljeća 1944. kapelan u toj župi. Na temelju kasnijeg svjedočenja Šime, fra Andrijine majke a fra Valine sestre, fra Vinko je saznao kako je jedna jedinica partizana došla na Kočerin 20. svibnja 1945. Smjestili su se u tamošnju školu. Među njima je bio i prisilno unovačeni Ante Sesar - kasnije fra Alojzije. Najprije su opljačkali u kući što su htjeli, a poslije se uskoro opet vratili. Bilo je to nakon ponoći, dakle već 21. svibnja. Bila su dvojica. Fra Valu su iz fra Andrijine sobe, u kojoj je sjedio s bratićem i gdje su ispovjedili jedan drugoga, povelili u njegovu sobu i ustrijelili na hodniku, na ulasku u njegovu sobu. Drugi je ubio sa šest metaka Andriju, koji je bolestan ležao u krevetu.⁵⁶ Kasnije je, nedugo prije svoje smrti, Šima fra Vencelu Kosiru otkrila i ime jednoga od ubojica: riječ je o Frani Vicanu, rodom s Posušja, kojega su inače svi zvali nadimkom Lončo (Longin), jer nije imao jednoga oka. On je bio poznat u susjednom Kočerinu, jer je Posušje nedaleko od Kočerina. Inače je bio rođen u New Yorku, bio je zadojen komunističkim idejama i sudjelovao je u ratu u partizanskim postrojbama. Kasnije je živio boemskim životom na Širokom Brijegu, kao neženja i beskućnik, preživljavajući od milodara sugrađana. Šima je dodala da ga je kasnije jednom susrela, te da joj se on ispričavao govoreći da je bio prisiljen počiniti to ubojstvo. Ona mu je oprostila i molila Boga da mu oprost. Preminuo je 7. srpnja 1989.⁵⁷ Drugoga ubojicu Šima nije poznavala.

Osim fra Valine sestre Šime, fra Andrijine majke, s fratrima na Kočerinu boravio je i tada 12-godišnji Stanko Zovko, fra Valin bratić. On je fratrima bio mali "dijak", čuvao je krave i ostalo što je bilo potrebno. U kasnim večernjim satima 20. svibnja 1945., oko 11 sati, partizani su ušli u kuću. Bila su trojica. Stanko se pravio da spava, ali je čuo sve što se zbiva u kući. Čuo je kako se fra Vale, fra Andrija i tetka ispovijedaju. Prošlo je bilo pola noći. Čuo je kako jedan partizan viče fra Vali: "Marš napolje!" Nakon toga čuli su se pucnji. Andrija je ležao bolestan u krevetu. Majka ga je htjela zaštititi pa je gurala pištolj i preklinjala da ga ne ubiju. Međutim, oni su nekoliko metaka ispalili u nj u krevetu. Fra Valu su pokosili rafalom iz automata

56 K. ŠEGO, "Partizani su me proglasili 'najcrnjim' na Kočerinu" [razgovor s fra Vinkom Dragičevićem], *Stopama pobijenih*, br. 3 (2009.), str. 33-36. Prema nekim vijestima u župnu kuću došla su četvorica obučena u ustaško odijelo, ali se jedan odao oslovljavajući vođu skupine s "druže komesare". To je kasnije, navodno, ispričala Šima Zovko fra Rufinu Šiliću, a kako je prenio kasnije M. Planinić (A. BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, str. 666-667). Ne znam koliko je ova vijest pouzdana, naime da su u kuću došla četvorica, a ne dvojica, kako prenosi fra Vinko Dragičević. Zanimljivo je da mali Stanko Zovko drži da su u kuću došla trojica; moguće je da je treći čuvao stražu pred kućom i da nije izravno sudjelovao u ubojstvu.

57 Arhiv Vicepostulature, Široki Brijeg: Fra Vendelin Karačić: *Swjedočanstvo*, Široki Brijeg, 22. ožujka 2009., str. 2-3.

na hodniku. Stanka su povelili sa sobom, ali ga nisu ubili. Htjeli su prikazati kako su fratre ubili križari, šumnjaci, ali to narod nije povjerovao. Vikali su: "Vidite što su križari napravili, banda jedna!" Štoviše, istoga su dana kad se svanulo, sami partizani organizirali pokop fratara na mjesnom groblju, u fratarsku grobnicu, kako bi izgledalo da ih je ubio netko drugi i da oni i sami žale njihovu smrt.⁵⁸ Iako su bili ustrašeni, župljani su u velikom broju došli na sprovod svojim svećenicima. Kada je, nakon velikog sprovoda, partizanski oficir počeo držati govor, mještani su ga prekinuli povcima: "Vi ste ih ubili."⁵⁹ Tako je odmah bilo jasno da svi znaju istinu i da ju je nemoguće sakriti.

Smrt dvojice na Kočerinu u svjetlu partizanskih izvora

O njihovoj smrti sačuvani su, međutim, i izvori partizanske strane koji u potpunosti potvrđuju gore navedena svjedočanstva svjedoka prve ruke. U dopisu Opštinskog povjereništva K. P. J. za Kočerin, koji je potpisao Danilo Pecelj, predsjednik Povjereništva i istodobno šef OZN-e za Kočerin, sa sastanka Povjereništva održanog 21. svibnja 1945., a poslanog Sreskom komitetu u Mostar, navodi se doslovice sljedeće:

Povodom svega ovoga (tj. slabe koristi od domaće milicije i aktivnosti ustaških križara, op. R. J.), na ovaj teren došao je drugi bataljon narodne odbrane, čijemu je štabu ovo povjereništvo kao i sekretar ove opštine iznio stav fratara u samom Kočerinu kao i njihov reakcionerski stav, na osnovi čega je navedeni bataljon likvidirao ove reakcionere pod kamuflažom neprijatelja /ustaško-četničkih bandi/. Prema našem uvidjan[j]u kod naroda vlada veliko ožalošćenje, mada je kroz narod prosvirano da su to učinile ustaško-četničke bande, a o čemu je dokumentovala i fratorska sluškin[j]a da su na njima bili ustaško-četnički grbovi. Narod povodom ubijstava ovih fratara, po svim uvidjanjima, stoji u suprotnom mišljenju [od] naše propagande. Po ovoj tački uzeti su zadatci: da se održi zbor na sahrani ovih bandita, preko kojega će se ukazati narodu na zlodjela ustaško-četničkih bandi, kao i preko daljih konferencija ukazivati na reakcionarski posao, raskrinkavati ih, te na osnovu kojih će se dokumenata govoriti o bratstvu i jedinstvu.⁶⁰

Taj isti Danilo Pecelj, šef OZN-e za Kočerin 1945., izvorno četnik iz Ljubinja u istočnoj Hercegovini, tek je nedavno namjesto kokarde na čelo bio stavio petokraku, pa je sada s jedne strane želio pokazati svoju lojalnost Partiji i partizanima ubi-

58 Stanko Zovko, "Kako su ubijeni fratri na Kočerinu," *Stopama pobijenih*, br. 3 (2009.), str. 32.

59 Arhiv Vicepostulature, Široki Brijeg: Osobni karton fra Andrije Topića; Častimir MAJČIĆ, *U nebo zagledani*, Široki Brijeg - Zagreb, 2011., str. 240.

60 "Izvjestaj" u prijepisu objavljen u *Stopama pobijenih*, br. 3 (2009.), str. 30-31.

jajući “narodne neprijatelje”, dok je istodobno u duši ostao četnik žedan hrvatske i katoličke krvi. A zar je moglo biti veće zadovoljštine nego tako brutalno pobiti one koji su stajali na čelu morskoga mu naroda - franjevence svećenike koji još nisu bili pobijeni!?”⁶¹

Zaključak

Fra Valentin Zovko bio je uzoran franjevac, član Hercegovačke franjevačke provincije. U svome redovničkom i svećeničkom životu najduže je bio u pastoralu, kao kapelan ili župnik u nekoliko hercegovačkih župa. K tome je obnašao i službu vjeronučitelja, profesora na Franjevačkoj gimnaziji na Širokom Brijegu, ali i gvardijana humačkoga samostana, kao i člana uprave Provincije (definitora). Bio je to čovjek koji je u potpunosti i savjesno vršio svoje redovničke i svećeničke obveze. Nema nikakve naznake da bi bilo prije, bilo za vrijeme strašnoga rata učinio bilo kakvo zlodjelo, ne samo tvarno, nego i idejno. O svojoj nevinosti najbolje svjedoči on sam: imao je prigodu toliko puta pobjeći iz Kočerina, gdje je službovao kao župnik, i prije i nakon što su partizani krajem studenog 1944. zauzeli to hercegovačko mjesto. Naprotiv, ostao je na svome mjestu. Ubijen je tek pola godine nakon partizanskog preuzimanja vlasti - bez ikakve optužbe i bez ikakve osude. O ubojstvu njega i njegova sestrića fra Andrije Topića prvorazredno je svjedočanstvo ostalo sačuvano u dopisu šefa OZN-e za Kočerin, istočnohercegovačkog Srbina i donedavnog četnika Danila Pecelja, koji je najizravnije bio umiješan u smrt navedene dvojice franjevac. Partizani su čak nastojali i prekriti tragove optužujući za njihovu smrt ustaše - što im dakako nitko nije povjerovao. Možda je i to bio jedan od ciljeva ubojstva: optužiti ustaše koji su se skrivali u šumama, omraziti ih kod naroda i k tome još više pojačati nasilje nad domaćim hrvatskim katoličkim stanovništvom. Ni za smrt navedene dvojice fratara nikada nitko nije odgovarao, iako se zna tko je naredio ubojstvo i koja je partizanska formacija bila u to vrijeme u Kočerinu.

Dr. fra Robert Jolić

61 Usp. I. Lučić, Zločin i laž (Odnos Katoličke crkve i jugoslavenske komunističke vlasti u Hercegovini), *Hercegovina franciscana*, br. 5 (2009.), str. 156-157.

KRVLJU OPEČAĆENI ZA NEBO

Životopisi šezdeset šestorice hercegovačkih franjevaca
ubijenih u Drugom svjetskom ratu i poraću

Priredio:
dr. fra Robert Jolić

Mostar, 2025.